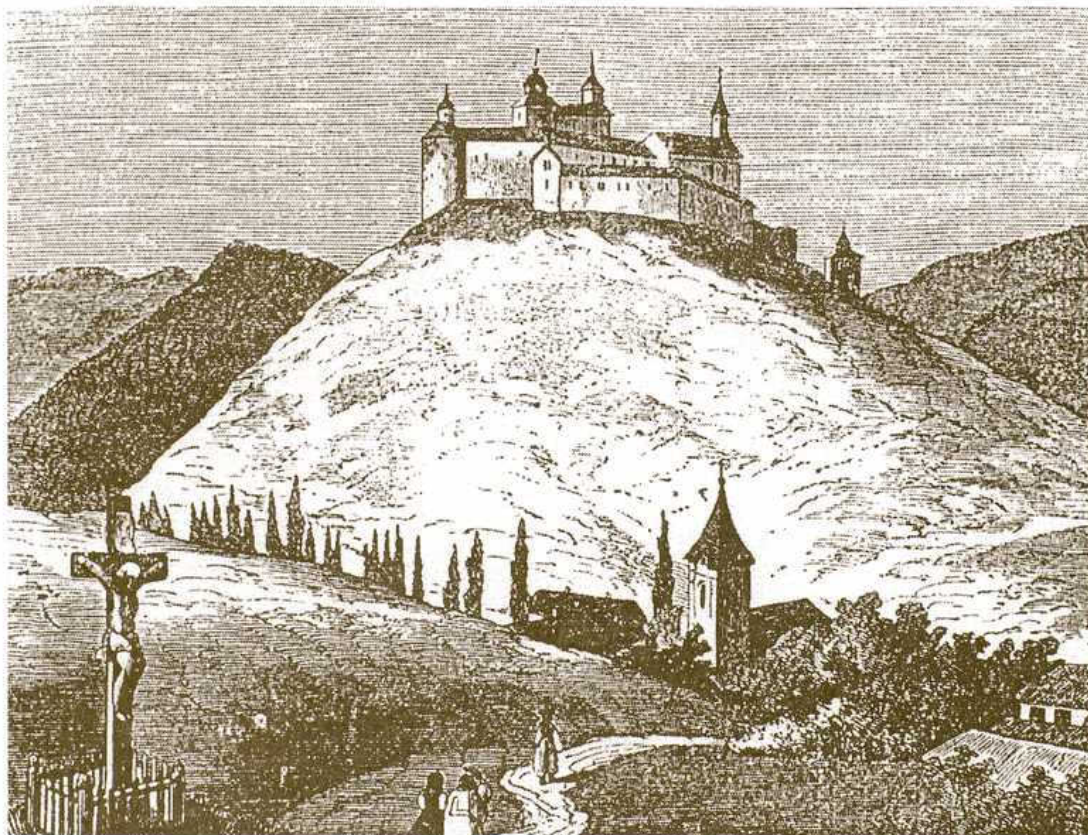

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

Z OBSAHU: J. PODOBA: Kultúrne zaostávanie ako determinant sociálnych
konfliktov transformačného obdobia
S. KUŽEL: Neformálne ekonomické aktivity a paternalizmus medzi
slovenskými vesničanmi a Romy
I. ŠUSTEKOVÁ: Život a práca podomových obchodníkov z Kysúc
v medzivojnovom období

Prvá strana: Dnes už neexistujúci prícestný kríž na rytine z 19. storočia.

Krásnohorské Podhradie, okr. Rožňava

Dear Reader,

Slovenský národopis (Slovak Ethnology) is a quarterly with a long tradition, edited in the Slovak language by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, Slovakia.

This review publishes papers from all spheres of Slovak folk culture, past and present, including minorities and Slovaks abroad. The journal's articles range from research on the folk culture of every region of Slovakia (folk architecture, arts and crafts, costumes and clothing, folktales, songs, customs, traditions, etc.) through information on activities of ethnological research centres and museums, archival materials, book reviews to theoretical and comparative analyses of topical issues. The most interesting studies are published in English, and all the articles in Slovak have extended English summaries.

As the only periodical specifically devoted to the comparative study of Slovak folk, Slovenský národopis deepens the understanding of folk cultures throughout the world.

By becoming a regular subscriber of Slovenský národopis you will help to support an authoritative review for everyone interested in Slovak folk culture.

Distributed by:

Slovak Academic Press, Ltd.,
P. O. Box 57, Nám. Slobody 6
810 05 Bratislava
SLOVAKIA

Electronic version accessible via Internet

URL <http://www.elis.sk>, <http://www.etnologia.sk>

ŠÉFREDAKTORKA

Gabriela Kiliánová

VÝKONNÉ REDAKTORKY

Hana Hlôšková

Tatiana Podolinská

EDIČNÁ RADA

Ľubica Droppová, Gyivicsán Anna, Martin Kanovský, Soňa Kovačevičová, Eva Krekovičová, Jan Krist, Milan Leščák, Martin Mešša, Magdaléna Paríková, Ján Podolák, Peter Salner, Zdeněk Uherek, Miroslav Válka

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online
sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV
(v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné
zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

ŠTÚDIE

- Podoba, J.:** Kultúrne zaostávanie ako determinant sociálnych konfliktov transformačného obdobia 447
- Kužel, S.:** Neformálny ekonomický aktivita a paternalizmus medzi slovenskými vesničanmi a Romy 469
- Šusteková, I.:** Život a práca podomových obchodníkov z Kysúc v medzivojnovom období 481

MATERIÁLY

- Kłodnicki, Z.:** Etnografický atlas Slovenska na ľamach Slovenského národopisu 507
- Liszká, J.:** Archív drobných sakrálnych pamiatok – dokumentácia drobných sakrálnych pamiatok vo Výskumnom centre európskej etnológie v Komárne 515
- Kaľavský, M.:** Štruktúra remeselnej výroby v regiónoch južného Slovenska pred socializáciou 524

VYHRADENÉ PRE

- Klímová, D.:** O mých konsultantech ... 539

ROZHLADY-SPRÁVY-GLOSÝ

- Gašparíková, V.:** 13. Medzinárodný kongres slavistov v Lubľani 542

- Machajdíkova, M.:** Konferencia „Aktivity duchovných na poli vedy a kultúry“ 546
- Majlingová, J.:** Česko-slovenská slovackistická konferencia v Brne 547
- Petříková, M.:** Národopisná revue 2003 548
- Herzánová, L., Šalingová, A.:** 9. slovenská demografická konferencia 549
- Tužinská, H.:** Folkloristický seminár „Medzi textom a kontextom“ 553
- Hanuliaková, N.:** Medzinárodná vedecká konferencia „Bulhari na Slovensku. Etnokultúrne charakteristiky a súvislosti“ 555
- Ando, J.:** Slovenské bázové múzeum v Békešskej Čabe 557

RECENZIE-ANOTÁCIE

- J. Woitsh, F. Bahenský (zost.):** Ab amicis oblatum. Jozefu Vařekovi k 75. narodeninám (P. Slavkovský) 560
- B. Horváthová:** Povodeň to nie je len veľká voda (P. Slavkovský) 560
- P. Kowalski:** Chleb nasz powszedni, K. Leńska-Bąk: Sól ziemi (R. Stoličná) .. 561
- Jozef Kaš:** Słownik gwary orawskiej (R. Stoličná) 561
- Dalej, wesoło...** lieder aus Mittel und Osteuropa (M. Šípka) 562
- K. Buganová, M. Šangala:** Křiže z Košic a okolia (O. Danglová) 563

CONTENTS

STUDIES

- Podoba, J.:** Cultural lag as a determinant of social conflicts of the transformation period 447
- Kužel, S.:** Villagers and Roma in the time of socio-economic transformational changes 469
- Šusteková, I.:** Life and work of peddlers from Kysuce between the two world wars 481

MATERIALS

- Kłodnicki, Z.:** Ethnographic Atlas of Slovakia on the pages of Slovenský národopis 507
- Liszka, J.:** Archive of small sacral monuments – documentation of small sacral monuments in Research centre of European ethnology in Komárno 515
- Kaľavský, M.:** Structure of craft production in the regions of South Slovakia before socialization process 524

RESERVED FOR

- Klímová, D.:** About my consultants 539

NEWS-HORIZONS-GLOSSARY

- Gašparíková, V.:** The 13th International congress of slavists in Ljubljana ... 542
- Majlingová, J.:** Czech-Slovak Slovakian conference in Brno 546
- Petříková, M.:** Národopisná revue 2003 547
- Herzánová, L., Šalingová, A.:** 9. Slovak demographic conference 548
- Tužinská, H.:** Folkloristic seminar “Between text and context” 549
- Hanuliaková, N.:** International research conference “Bulgarians in Slovakia. Ethnocultural characteristics and contexts” 553
- Machajdík, M.:** Conference “Activities of priests in the field of science and culture” 555
- Ando, J.:** Slovak base museum in Békešská Čaba 557

- BOOKREVIEWS-ANNOTATIONS** 560

KULTÚRNE ZAOSTÁVANIE AKO DETERMINANT SOCIÁLNYCH KONFLIKTOV TRANSFORMAČNÉHO OBDOBIA

JURAJ PODOBA

*PhDr. Juraj Podoba, CSc., Ústav etnológie SAV, Klemensova 19,
81364 Bratislava, Slovakia*

The everyday reality of the post-communist countries is full of conflicts, which reflect specific historical developments and complicated social relations inside transforming societies. The starting point of the article is the author's assumption, that politics cannot be simplistically conceptualized as the assertion of group interests independent from the concrete cultural context, but it has to be regarded as one aspect of the overall cultural system. The paper puts forward one explanatory framework. It is based on the concept of cultural lag and it is an attempt at a cultural explanation of the social processes accompanying the transformation of Slovak society.

Kľúčové slová: kultúrne zaostávanie, modernizácia, vidiecka architektúra a bývanie

Key words: cultural lag, modernization, rural architecture and housing

Komunizmus ako rozvojový projekt

Problémom Slovenska dnes nie je postmoderna, ale nedovršená moderna. I keď krajiny bývalého sovietskeho bloku boli napriek svojej zdanlivej podobnosti veľmi rôznorodé, všetky ich trápia dôsledky nedovršenej moderny. Pochopiteľne, každú v inej miere a iným spôsobom. Pritom boli štyri, resp. sedem desaťročí (de)formované politickým a ekonomickým systémom s charakterom ideokratického totalitarizmu, ktorý sám seba deklaroval za nositeľa najprogresívnejšej moderny. Socializmus bol v podstate hypermodernistickým rozvojovým projektom, ktorý charakterizovala revolučná netrpezlivosť, radikálnosť pri formulovaní a uskutočňovaní revolučných (t. j. predovšetkým modernizačných) cieľov, nekompromisné odmietanie tradície. Ako konštatuje Ernest Gellner, bolševici dosiahli usta-

novenie direktívno-administratívneho systému až po triumfe výrobnnej spoločnosti, v mene jej zlepšenia, ktoré malo byť zároveň technické a morálne, a ktoré bolo uskutočnené v kontexte vedecko-technickej spoločnosti (GELLNER 1997: 125). Spočiatku sa zdalo, že marxizmus okrem dobrej diagnózy vzniku a fungovania systému, ktorý priniesol myšlienku pokroku a ekonomického rastu, je aj zdrojom dobrého návodu, ako a prípadne čím tento systém nahradiť. Kombinoval ekonomický rast iniciovaný individualizmom s komunitnými hodnotami. Táto náuka mala celkom zvláštny ohlas v menej rozvinutých častiach sveta, vrátane zaostalých častí Európy. V takýchto oblastiach táto náuka nesľubovala iba nápravu nespravodlivosti a nerovnosti, ale tiež prekonanie zaostalosti, a tým aj slabosti a poníženia. Marxizmus si nárokoval vedeckosť, považoval sa takmer za zosobnenie vedeckého svetového názoru a za jeho aplikáciu na človeka a spoločnosť. Po uchopení moci sa venoval krutému uskutočňovaniu svojej vízie. V udivujúcej miere sa mu podarilo presadiť jej akceptovanie ako legitímnej vízie s morálnou autoritou (GELLNER 1997: 36).

Modernita sa stala jej stredobodom. Ako upozorňuje Peter Zajac (1994: 83), v krajine budúcej rozvinutej socialistickú spoločnosť sa slovo „moderný“ stalo zaklínadlom doby. Socialistická kultúra bola pokusom o nový, sekulárny univerzalizmus. Základnou črtou tohto univerzalizmu bol eklekticismus. Nešlo o originalitu, ale o zhrnutie „najväčších výdobytkov ľudstva“ (ZAJAC 1994: 80). A tento systém skončil fatálnym neúspechom predovšetkým preto, že nakoniec nemohol technologicky a ekonomicky konkurovať liberálnemu Západu a prehral v zbrojnom aj konzumnom západe.

V popularite pojmu modernizácia, najmä v protiklade k uvažovaniu o viacerých modernitách (prípadne o pluralite modernít), je tak prítomná určitá historická irónia. V 20. storočí boli najsilnejšími a najhorlivejšími hlásateľmi moderny v Európe ničivé totalitné hnutia. Tieto hnutia sa vo svojich vyhláseniach často dovoľávali progresívneho vývoja a modernity. A čo sa stalo? Na konci štyridsiatych rokov boli fašistické a národnosocialistické režimy v troskách a na konci osemdesiatych rokov európsky komunistický systém skolažoval vlastným vyčerpaním. Rôzne druhy modernity sa vzťahujú aj k jednotlivým socialistickým krajinám. Ťažko si možno predstaviť, že by sa ich úplne odlišné historické skúsenosti neodrazili v ich výbere prvkov modernity, ktoré prijali alebo zavrhnali. Po odkrytí ideologického závoja sa krajiny bývalého „reálneho socializmu“ javia ako špecifický amalgám modernosti a tradície, namiešaný komunistickým rozvojovým modelom. Spoločne s Erikom Allardtom (2001: 194) môžeme konštatovať, že dnes potrebujeme sociálnu teóriu, ktorá by špecifikovala vývojové problémy jednotlivých postkomunistických krajín, ako aj odlišnosti medzi nimi.

Modernizácia ako novosť prežívanej skúsenosti

V súvislosti s kolapsom komunistického rozvojového modelu a jeho dôsledkami je potrebné v rámci koncepcie modernizácie vymedziť princípy, ktoré by zdôvodňovali uplatnenie modernizačných konceptov nielen v ich sociokultúrnej dimenzii, ale aj v civilizačnej perspektíve. Povedané slovami Karla Müllera – civilizačnou perspektívou budeme rozumieť napätie medzi jednotlivými kultúrami (kultúrnymi systémami) a vyjasňovanie ich kultúrnych univerzálií. Pri riešení otázky, či a ako je možné zmeny v analyzovaných sociokultúrnych javoch či kultúrnych fenoménoch hodnotiť pohľadom modernizačných koncepcií, navrhuje citovaný autor viesť argumentáciu k vymedzeniu kultúrneho kontextu prebiehajúcich sociokultúrnych javov, ako aj k vymedzeniu súboru faktorov, ktoré umožňujú vzájomnú interakciu medzi zmenami dostupných zdrojov, ich sociokultúrnymi dôsledkami

a civilizačným kontextom (MÜLLER 2001: 229). Z hľadiska sledovania dlhodobých sociokultúrnych procesov si treba všimnúť tiež napätie medzi subjektívnymi a objektívnymi podmienkami prebiehajúcich zmien: modernizačné koncepcie s ich makrosociálnou perspektívou zvyčajne nie sú schopné toto napätie reflektovať. Kultúrne reakcie sledujú svoju bytnú cestu a ťažko sa interpretuje ich miesto v sociálnej štruktúre a v objektívnych sociálnych pozíciách. V nasledujúcom texte sa preto pokúsím o konfrontáciu niektorých sociálnovedných koncepcií s konkrétnym etnografickým materiálom, ktorý vyjadruje realitu mikrosociálneho prostredia.

Jedným zo znakov modernizácie je racionalizácia správania a optimalizácia rozhodnutí. Alebo aspoň tak by to malo byť podľa teórií modernizácie (pozri napr. ADAMSKI, MACHONIN, ZAPF et al. 2001). V zásade s touto základnou premisou nemožno nesúhlasiť. Avšak pri podrobnej analýze mikrosociálnych prostredí tieto teoretické konštrukcie nadobúdajú závažné trhliny. Predovšetkým v spoločenských, ktoré sa modernizovali pod vplyvom komunistického modernizačného modelu. Ak sa snažíme pochopiť sociálne konflikty súčasného transformačného obdobia vo východnej Európe vo vzťahu k dôsledkom aplikácie tohto rozvojového modelu, musíme si položiť dve otázky: aká je spoločenská cena za povojnovú modernizáciu v tejto časti Európy, a aké je kultúrne dedičstvo socializmu? Popri konfrontácii niektorých koncepcií s konkrétnym etnografickým materiálom z prostredia slovenského vidieka patrí hľadanie možnej odpovede na uvedené dve otázky k cieľom tejto úvahy.

Základným problémom Slovenska 20. storočia sa stal modernizačný proces. Ten určoval ráz politického, ekonomického, kultúrneho i sociálneho vývinu krajiny. Modernizačný proces, ktorý sa odohrával v západoeurópskych i severských krajinách v 19. storočí ako proces homogenizácie hospodárstva a kultúry, ostal na Slovensku nedoriešeným problémom a ustavičným zdrojom napätia (ZAJAC 1994: 79). Modernizačné procesy sa najmä v podmienkach komunistických totalitárnych režimov interpretovali v rámci univerzalistických zákonitostí, ktoré mali podľa ideologických schém jednoznačne a priamočiaro smerovať k pokroku. Je však pravdou, že uvažovanie nad dejinami ako nad lineárnym modelom pokroku sprevádzalo sociologické analýzy dejín rozvoja ľudstva dávno predtým, než boli tieto koncepty subsumované pod pojem „modernizácia“ a začalo sa hovoriť o sociologických teóriách modernizácie. Elementárne aspekty tohto myslenia nachádzame už v prácach intelektuálov 18. a 19. storočia (HARING 2001: 4). Rozvoj spoločenskovedného bádania v priebehu 20. storočia smeroval ako k bujneniu univerzalistických koncepcií, k rozvíjaniu tiež o zákonitostiach dejinných pohybov jednoznačne smerujúcich k pokroku, tak aj ku kritickej diskusii o univerzalistických teóriách, i o modernizácii všeobecne. Ako upozorňuje Heidemarie Uhl, v postmodernej diskusii o „veľkých rozprávaniach“ moderny sa zdôrazňuje kritika dichotomizácie rôznorodých sociálnych javov či foriem do jedného ostro ohraničeného kontrastu tradičného/predmoderného a moderného. Kritizuje sa izolácia určitých fenoménov z komplexnej sociálnej skutočnosti a ich vyhraňovanie na ideálne typy, so zreteľom na ich využívanie ako indikátorov, slúžiacich na schematické vytváranie dichotomických štruktúr modernizačných teórií (UHL 2001: 10). Rôznosť názorov na tieto problémy je znásobovaná odlišnosťou pohľadov a prístupov jednotlivých špeciálnych empirických disciplín, a aj ich akceptáciou odlišných tradícií vedeckého myslenia. V spoločenských vedách je tematická špecializácia, všeobecne vlastná modernej vede, znásobovaná rozdielnosťou metód skúmania, ako aj pluralitou filozofických a svetonázorových východísk. Ich špecifickosť spočíva v zložitosti, komplexnosti a závislosti javov, ktoré sú predmetom ich skúmania (NOVOSAD 1983: 9-10).

Už Weberove zdôvodnenie západnej racionalizácie bolo ambivalentné, popri jeho téze uniformity u neho nachádzame ambivalentné zdôvodnenie modernej slobody (HARING 2001: 5). Weber v podstate používa termín racionalizácia na deskripciu procesu, v ktorom sú príroda, spoločnosť a individuálna činnosť postupne ovládané orientáciou na plánovanie, technický rozvoj a racionálne konanie. Weberov koncept racionalizácie sa odvoláva na dva širšie trendy historického vývoja. Prvým je tendencia sociálnych a historických procesov stávať sa viac a viac odkázanými na racionálne uvažovanie a technické znalosti, aby získali kontrolu nad prírodou a spoločnosťou. Druhým je sklon ľudského konania oslobodiť sa od magického myslenia ako prostriedku pochopenia sveta a namiesto toho sa spoliehať na empirickú realitu (MORRISON 1995: 217, 218). Tieto konštatácie sú pochopením príčin premeny tradičnej agrárnej spoločnosti na modernú industriálnu spoločnosť, sám ich autor im však neprisuduje jednoznačnosť a samozrejmosť. Weber rekonštruuje dejiny ako dejiny racionalizácie, ale zdôrazňuje, že proces racionalizácie nie je kontinuálnym a všeobecným procesom. S tendenciami k racionalizácii sa stretávame v rozličných historických epochách a v rozličných sférach spoločenského života, mali však lokálny a partiálny charakter. Sféra účelovo-racionálneho konania bola podriadená sociálnym štruktúram determinovaným tradíciou (NOVOSAD 1983: 31).

Strata spoločenstva, odcudzenie a dezintegrácia, ktoré sprevádzali premenu tradičnej predindustriálnej spoločnosti na modernú, rozpad tradičných štruktúr, priniesli so sebou viac voľnosti v rozhodovaní, na strane druhej spôsobili stratu orientácie, predtým usmerňovanej a kontrolovanej tradičnými hodnotovými a normatívnymi systémami. Práve Weberom zdôrazňovaná uniformita a ambivalentnosť modernizačných procesov sú charakteristikami, ktoré výrazne poznačili sociokultúrne fenomény, ktoré boli predmetom etnografického výskumu a slúžia ako argumentačná báza pre túto úvahu. Terénnym výskumom získaný etnografický materiál nás oprávňuje položiť otázku, nakoľko je Weberom akcentovaná racionalizácia realitou aj v sociálnom mikroprostredí slovenského vidieka. Respektíve aká je sociálna logika konania vidiečanov. Jeho téza uniformity má všeobecnú platnosť, ktorá vedie až ku kultúrnej nivelizácii industriálnych spoločností, eliminujúc lokálne a regionálne podmienené kultúrne javy. Znamenalo by to teda, že uniformita až nivelizácia sprevádzajúca modernizáciu determinujú priamočiarosť a jednoznačnosť týchto procesov. Analýza etnografického materiálu však prináša iné poznatky o sociokultúrnych charakteristikách premien slovenskej spoločnosti v 20. storočí. Cieľom príspevku je pokus o charakterizáciu dôsledkov modernizačných procesov na sledované sociokultúrne fenomény – stavebnú kultúru a kultúru bývania na slovenskom vidieku v 20. storočí – vo vzťahu ku každodennej kultúre a celkovému sociokultúrnemu vývoju slovenskej spoločnosti v 20. storočí, s ambíciou upozorniť na dôsledky tohto vývoja na súčasnú spoločenskú transformáciu. Teda, ako stavebný vývoj vrátane jeho rezidenčných aspektov reflektuje charakter sociokultúrneho vývoja v tejto krajine.

S týmto deklarovaným cieľom súvisí metodologický problém, nakoľko je z vedeckého hľadiska akceptovateľný pokus o interpretáciu sociokultúrneho vývoja určitej spoločnosti (teritória) – a teda konkrétneho modernizačného procesu – na základe etnografického materiálu, ktorý umožňuje poznanie dvoch komplexných sociokultúrnych fenoménov (stavebnej kultúry, kultúry bývania). Musím však zdôrazniť, že k tejto interpretácii ma doviedol etnografický materiál, ktorý som získal niekoľkoročným terénnym výskumom troch modelových rurálnych sídiel.¹ Práve poznanie oboch sociokultúrnych fenoménov vo vzťahu k politicko-ekonomickému vývoju Slovenska ma inšpirovalo hľadať teoretický koncept, ktorý by ho pomohol pochopiť a vysvetliť.

Politické a sociálne konflikty transformačného obdobia sa zvyknú interpretovať ako zápas medzi „pravitou“ a „ľavicou“, medzi „demokratmi“ a „komunistami“, medzi „národnými“ a „protinárodnými“ silami. Takáto interpretácia je skôr akceptovaním politického nálepkovania, než úsilím pochopiť podstatu konfliktogénneho charakteru postkomunistických spoločností. Dokonca sa dá považovať za rezignáciu pochopiť dôsledky procesov, ktoré sa odohrávali vo vnútri spoločností na východ od železnej opony. Usilovať sa pochopiť, čo sa vlastne udialo pod príkrovom nehybného systému v dôsledku neveľmi vydareného sociálneho inžinierstva ideokratického režimu. A aká je skutočná realita spoločností, ktoré boli niekoľko desaťročí skryté za progresivistickou ideologickou fasádou. Interpretovať množstvo konfliktov v týchto spoločnostiach zjednodušenými argumentmi o neočakávanom uvoľnení totalitného zovretia, nepripravenosťou na zmeny alebo dôsledkom „lúpeže storočia“ – ako sa zvykne nazývať privatizácia – je schematickým a povrchným zjednodušením niekedy až príliš nejednoznačnej a ťažko uchopiteľnej postkomunistickej reality. Udalosti na povrchu východoeurópskych spoločností, zvyčajne vyjadrované politologickými kategóriami, však odrážajú špecifický historický vývoj a zložité sociálne vzťahy v ich vnútri.

Ako konštatuje Ernest Gellner (1994) vo svojej eseji o dôsledkoch politických zmien z konca 80. rokov, tieto skoncovali s ideologickou vyrovnanosťou bipolarity a so skostnatelou formuláciou otázok, ktoré ju sprevádzali. Zaužívané predstavy, pomocou ktorých opisujeme svet, sa dnes naliehavo musia preformulovať. Podľa Gellnera možno tento svet pochopiť oveľa lepšie prostredníctvom antropologických predstáv ako iných, na tento cieľ zvyčajne zavádzaných disciplín. Antropológia je zbavená rizika inklinácie len k jedinému aspektu spoločenského života, alebo dokonca rizika redukovať naň všetky ostatné. Tento príspevok, ktorý argumentuje etnografickým materiálom z terénnych výskumov z obdobia neskorého komunizmu (80. roky 20. storočia), má ambíciu hľadať takéto Gellnerom požadované vysvetlenie každodennej reality. Reality rámcovanej spočiatku sociálnymi experimentmi totalitného režimu, a neskôr bezradnosťou a dezorientovanosťou zoči-voči rýchlemu rozkladu sveta, ktorý tento režim svojimi experimentmi vytvoril.

Východiskom príspevku je predpoklad L. Holého (1996: 3), že politika nemôže byť zjednodušene konceptualizovaná ako presadzovanie skupinových záujmov nezávislých od konkrétneho kultúrneho kontextu, ale ako jeden aspekt celkového kultúrneho systému. Sociálnym vedám sa zatiaľ príliš nedarí zodpovedať otázku, aký bol/je vlastne sociokultúrny systém, sformovaný počas desaťročí „budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti“. A akým spôsobom a prečo stále derterminuje každodenné správanie sa obyvateľov postkomunistických krajín. Vychádzajúc z Gellnerovej tézy, príspevok ponúka ako možné vysvetlenie tohto správania sa jeden explanačný rámec. Vychádza z koncepcie kultúrnej medzery/kultúrneho zaostávania (cultural lag) a je pokusom o kulturologickú interpretáciu sociálnych procesov sprevádzajúcich postkomunistickú transformáciu slovenskej spoločnosti.

Pri štúdiu dopadov modernizácie na stavebnú kultúru a spôsob bývania musíme porozumieť priepastnému rozdielu medzi tradičnou rezidenčnou jednotkou a modernou nukleárnou rodinou, medzi nárokmi na bývanie v tradičnej roľníckej rodine a možnosťami, ktoré ponúka moderná architektúra posledných desaťročí 20. storočia. Vo vidieckom prostredí na Slovensku však situácia ešte v prvých desaťročiach tohto storočia zodpovedala situácii agrárnej spoločnosti raného novoveku. Tento proces sa dodnes nezavšil.

Ak hovoríme o spôsobe a kultúre bývania v minulosti, musíme si uvedomiť, že dom zďaleka nebol iba miestom určeným na bývanie. Sféra intímneho, cudziemu zraku skrytého rodinného života existuje až od 18. storočia. Na rozdiel odo dneška, keď nároky na bývanie sú v podstate štandardizované a u príslušníkov modernej spoločnosti relatívne veľmi podobné (samozrejme akceptujúc regionálne a sociálne odlišnosti, ako aj odlišné predstavy o bývaní podmienené vzdelaním a odlišnými vkusovými kritériami), nachádzame v historických formách domáceho života najrôznejšie prejavy a extrémne rozdiely. Ťažko je možné porovnávať chatrč s palácom. Historické formy bývania úzko súviseli s jeho umiestnením na vidieku alebo v meste, s druhom obživy aj typom rodinného života. V bývaní historických období sa nedá vystopovať rozlíšenie verejnej a súkromnej sféry. Charakter života obyvateľov domu bol odrazom ich stavovskej príslušnosti (DÜLMEN van 1999: 58). Dom, resp. domácnosť tvoril jednotu sociálnych úloh a funkcií, ktoré sú dnes oddelené. V podmienkach vtedajšieho pracovného procesu, resp. ekonomického systému, ktorého základom bolo samozásobiteľstvo a ktorý sa nedá charakterizovať kapitalistickým meradlom zisku, v podmienkach štátneho zriadenia, ktoré sa na jednej strane orientovalo na reprezentáciu a na strane druhej na odčerpávanie všetkých prebytkov, pričom do spoločenských procesov a sociálneho života zasahovalo veľmi málo, musela domácnosť (rodina) plniť veľa úloh, ktoré v modernej spoločnosti postupne preberajú rôzne inštitúcie. Základnou ideou domu historických období bola jednota života, bývania a práce (DÜLMEN van 1999: 16).

Charakter, formy a fungovanie rodiny/domácnosti/rezidenčnej jednotky v rámci domu, dvora a celej usadlosti sa formovali počas života mnohých generácií a boli sankcionované tradičným hodnotovým a normatívnym systémom. Boli produktom spoločenského vývoja, a preto zodpovedali reálnym mocenským a ekonomickým pomerom, ktoré sa v rámci predindustriálnej spoločnosti menili len veľmi pozvoľne. Vždy slúžili na zabezpečenie každodenného života a uspokojovanie materiálnych a citových potrieb človeka. Domácnosť a rodina boli ochranným a životným spoločenstvom, v ktorom život a práca od seba ešte neboli oddelené – k tomu došlo až v neskorších obdobiach. Práve ich tesným prepojením bola zaistená sociálna a hospodárska existencia jednotlivca i rodiny. Pojem individuality jednotlivca v rodine, ktorý je dnes pre nás samozrejmosťou, bol pre vtedajšieho človeka niečím neznámym: bol súčasťou patriarchálne organizovanej štruktúry rezidenčnej jednotky a robil to, čo sa od neho očakávalo v rámci prísneho poriadku opierajúceho sa o tradičné normy. Rozvoju individuálnych schopností a osobných prianí jednotlivca boli stanovené zreteľné limity, alternatívne možnosti k rodinnému súžitiu v dome však neexistovali. Tie vznikli až vytvorením meštianskej spoločnosti s jej novými možnosťami vzdelania a s jej nekompromisným individualizmom (DÜLMEN van 1999: 9, 23).

V domácnosti sedliaka získavala jednota spotreby a produkcie, práce a bývania najvýraznejšiu podobu. Životný rytmus roľníka bol prispôsobený rytmu prírody, všetky sociálne vzťahy sa odvíjali z nevyhnutnosti využívať a udržiavať rodinný majetok. Ešte v ranom novoveku však ani v dome remeselníka a kupca nebola práca oddelená od bývania, výroba od spotreby. V domácnosti šľachty nahradila prácu reprezentácia. Individuálna sféra súkromia, oddelená od výroby, bola nemysliteľná (DÜLMEN van 1999: 18).

Obydlie si u nepriviligovaných vrstiev spoločnosti veľmi dlho udržalo pôvodnú účelovú funkciu ochrany pred chladom a nepohodou, ochrany pred ohrozením okolitou prírodou, vytvárania priestoru na vykonávanie niektorých pracovných aktivít, ustajnenie hospo-

dárskych zvierat a úschovy a prípravy potravy. Funkciu úschovy cenných predmetov a reprezentácie spoločenstva alebo predovšetkým jeho elit v minulosti spĺňali najmä obydlia privilegovaných vrstiev a čiastočne aj sakrálna architektúra. Ak vychádzame zo slovenského etnografického materiálu, funkcia reprezentatívnosti, spojená aj s nevyhnutnosťou ochrany pribúdajúceho množstva cenných predmetov, sa začala v rozvinutejších a bohatších oblastiach Slovenska uplatňovať až koncom 18. storočia, výraznejšie až v druhej polovici 19. storočia (mestecká, predmestia slobodných kráľovských a banských miest, vidiecke sídla juhozápadného Slovenska). V menej rozvinutých horských a podhorských oblastiach až od prelomu 19. a 20. storočia. V období neskorého feudalizmu a jeho prechodu k ranému industrializmu sa na území Horného Uhorska aj na obydliach roľníkov vo väčšej miere objavujú architektonické a dekoratívne prvky s reprezentatívnou funkciou. V bohatých oblastiach Podunajskej nížiny sa v interiéroch bohatých roľníkov čoraz viac presadzujú honosné dekoratívne predmety, hromadenie ktorých viedlo ku vzniku tzv. „parádnej izby“. Ale aj pre toto neskorofeudálne obdobie je možné konštatovať, že s výnimkou najbohatšej vrstvy roľníkov a rodiacej sa vidieckej maloburžoázie, stavebnú kultúru vidieckeho obyvateľstva nezarad'ovalo k dominantnej symbolike nesúcej informácie o sociálnom statuse jej nositeľa (bližšie pozri PODOBA 1992).

Na základe inventárov sa dá konštatovať, že ešte v polovici 16. storočia sa v strednej Európe našli panské sídla, vyznačujúce sa pozoruhodnou prostotou. Panský a meštiansky život tu ešte v 14. a 15. storočí bol vcelku skromný a nenáročný, kým podľahol renesančnej lavíne luxusného života, nesúceho sa celou Európou. Renesančná móda je v zásade túžbou po luxusnom, plnom živote, ktorý sa prejavuje zmyslom pre pôžitok, pre nádheru a výzdobu prostredia a ktorý sa prejavuje zvlášť v úprave bytového interiéru (PRAŽÁK 1936: 15). Pôvodná účelnosť bývania nobility bola prekrytá požiadavkou prepychu. Dávať na obdiv kvalitu – aj vo veľkom množstve – zodpovedalo potrebe reprezentácie. Šľachta a bohatí mešťania však neinvestovali svoj majetok do zvýšenia domáceho pohodlia, ale do množstva cenných vecí. Obydlia vyšších vrstiev stavovskej spoločnosti oslňovali okázalým prepychom, často však v nich chýbal – podľa moderných meradiel – elementárny komfort. Zámok pre šľachtickú rodinu ostatne neplnil funkciu bývania; predovšetkým slúžil na reprezentáciu a formovanie dvorskej spoločnosti (DÜLMEN van 1999: 68). Smerovanie k reprezentatívnosti bývania neplatilo iba pre najvyššie vrstvy. Akonáhle sa aj pre nižšie spoločenské vrstvy vytvorili podmienky pre nákladnejší štýl bývania, priklonili sa ich členovia k rovnakým predstavám o bývaní. Pre situáciu na Slovensku (v Hornom Uhorsku) však treba zdôrazniť, že v porovnaní so západnejšie situovanými krajinami boli takéto možnosti veľmi limitované.

Spôsob využívania obydli, kultúru bývania predindustriálnych komplexných európskych spoločností tak charakterizujú dve protikladné tendencie. Pre prvú je typická funkčnosť a vyváženosť nárokov a možností, ktorá sa vo výraze architektúr prejavovala ako jednota formy a obsahu. Druhá, vlastná vyšším vrstvám hierarchizovanej agrárnej spoločnosti, sa dominantne orientovala na reprezentatívne funkcie obydli. A to ako vo výtvarnom riešení architektúr, v dekore aj v dispozičných riešeniach, tak aj v mobiliári a vo funkčnom využívaní obydli a jeho jednotlivých priestorov.

Premena tradičnej rodinnej štruktúry na modernú rodinu v užšom zmysle slova býva nie neprávom popisovaná ako proces, v ktorom sa rodina oslobodzovala od niektorých funkcií. Najmä výrobné funkcie, danej oddelením domu a pracoviska, rodinného života a pracovných aktivít, k čomu dochádzalo najskôr v úradníckej domácnosti v priebehu 18. storočia (DÜLMEN van 1999: 20, 21). Premena tradičného spôsobu bývania je tiež spoje-

ná s priestorovou separáciou vlastnej rodiny od ostatných príslušníkov rezidenčnej jednotky, separáciou generácií a pohlaví. Avšak vo vidieckom prostredí na Slovensku ešte v prvých desaťročiach 20. storočia situácia zodpovedala ranonovovekému modelu, ktorý v prostredí západnej Európy charakterizuje citovaná historická literatúra. Tento proces sa dodnes nezavíšil.

Špecifiká modernizácie Slovenska

Príčiny tohto stavu treba hľadať už v modernizačných procesoch dualistického Uhorska (pozri LIPTÁK 1996, 1999, v dopade na rurálnu architektúru pozri PODOBA 2001). Ľubomír Lipták (1996) zdôrazňuje tri základné znaky modernizácie: dôsledná orientácia na zmenu, organizácia spoločnosti už nie na základe tradícií, ale záujmov a programové smerovanie k racionálnemu konaniu. Modernizácia slovenskej spoločnosti však tieto tri podmienky nenaplnila. Vývoj stavebnej kultúry najmä v priebehu druhej polovice 20. storočia v podmienkach nedôslednej, rýchlejšej, nezavíšenej, nerovnomernej modernizácie smeroval k rozporu medzi technickou a kultúrnou modernizáciou (bližšie PODOBA 2000). Zatiaľ čo prvé desaťročia sú obdobím kontinuálnej transformácie tradičnej ľudovej architektúry, charakter modernizačných procesov tridsiatych a štyridsiatych rokov sa odráža už v zásadnejších premenách vidieckej architektúry, ktorá však stále kontinuuje mnohé znaky tradičnej stavebnej kultúry, znamená druhá polovica storočia zásadné prerušenie vývojovej kontinuity. Stavebné formy realizované v tomto období vyjadrujú hodnotový chaos a kultúrnu dezorientáciu sprostetizovaných roľníkov a sú vonkajším, materializovaným prejavom sociálnej a kultúrnej nivelizácie vidieckej society.

Problém, ako umiestniť veľké množstvo ľudí na malom priestore a poskytnúť im štandardnú kvalitu bývania za prijateľnú cenu, je základným problémom industriálnej spoločnosti. Na jeho vyriešenie pracovali generácie sociálnych mysliteľov, podnikateľov, vedcov a sociálnych reformátorov. Až neskôr sa stala prioritou aj pre architektov a urbanistov. Architektonická avantgarda dvadsiatych rokov 20. storočia, ako napr. nemecký Bauhaus, ruskí konštruktivisti, vo Francúzsku Le Corbusier alebo v Československu skupina PAS, koncipovala systém „industrializovaného bývania“. Konceptie umeleckej a architektonickej avantgardy zo začiatku 20. storočia výrazne ovplyvnili moderné predstavy o štandarde bývania moderného človeka. Vo všeobecnosti spája vysoké nároky na technické vybavenie, na hygienu bývania a tepelný komfort s účelnosťou. Z pohľadu dvoch vyššie charakterizovaných tendencií v spôsobe bývania predindustriálnej spoločnosti sa avantgardná moderna inšpiruje skôr funkčnosťou a účelnosťou obydlija roľníckych vrstiev, ktoré kombinuje s rezidenčnými nárokmi modernej, urbanizovanej nukleárnej rodiny a s predtým nepoznanými technickými vymoženosťami. Jednoznačne uprednostňuje komfort bývania pred neúčelným luxusom a reprezentatívnosťou, ktoré boli v agrárnej spoločnosti vlastné vyšším, privilegovaným sociálnym vrstvám.

Architektúru na slovenskom vidieku na začiatku 21. storočia sformovali mnohé, často úplne protikladné tendencie. Dramatické 20. storočie zanechalo v zástavbe slovenskej dediny mozaiku architektonických foriem, ktoré z formálnej i obsahovej stránky nemá čo spájať – iba ak to, že ich užívajú občania patriaci do jednej lokálnej komunity, že sú situované v tom istom sídle. Stavebný vývoj slovenského vidieka verne vyjadruje vývojový oblúk medzi začiatkom a koncom 20. storočia – sociokultúrnu transformáciu konzervatívnej rurálnej agrárnej spoločnosti s mnohými semifeudálnymi prvkami smerom k sprostetizovaným vidieckym sídlam strácajúcim svoj pôvodný rurálny a agrárny ráz a meniacimi

sa na sídla priemyslovo–obslužné. Kľúčovú rolu v profilovaní architektonickej a urbanistickej tváre slovenského vidieka zohral ráz modernizácie krajiny, ktorá sa odohrávala v špecifických kontextoch. Pre Slovensko je charakteristická nedôsledná, rýchlená a nerovnomerná modernizácia, spojená so socialistickou industrializáciou a socialistickou kolektivizáciou poľnohospodárstva, ktorá sa realizovala z centier lokalizovaných mimo územia krajiny. Neskorší príchod industrializácie umožnil dlhšie prežívanie tradičnej predindustriálnej kultúry a tradičných sociálnych štruktúr a vzťahov zodpovedajúcich agrárnej spoločnosti. Navyše niektoré modernizačné procesy boli na Slovensku rozpojené a neprebíhali súbežne. To sa týka najmä vzťahu medzi industrializáciou a urbanizáciou. Pri modernizácii slovenskej spoločnosti sa v dôsledku nepripravenosti na zmeny a ich prudkej dynamiky roztvorila výrazná medzera medzi technickými a hospodárskymi stránkami modernizácie na jednej strane a kultúrnymi a sociálnymi procesmi na strane druhej (MUSIL 1993: 14, 20). Táto medzera sa aj v oblasti rurálnej stavebnej kultúry prejavuje ako konflikt modernizmu a tradicionalizmu.

Modernizácia Slovenska mala vo vidieckych podmienkach špecifické vyjadrenie: zatiaľ čo v prvej polovici storočia ju charakterizovala kultúrna kontinuita a plynulosť zmien, päťdesiate a šesťdesiate roky sú v znamení násilnej kolektivizácie a depopulačných procesov, sedemdesiate a osemdesiate roky sú obdobím konjunktúry socialistického agrokomplexu a rozvoja vidieka spojeného s výrazným vzrastom blahobytu jeho obyvateľov, ktoré v deväťdesiatych rokoch vystriedala ekonomická kríza a ruralizácia chudoby. Druhá polovica storočia tak odráža politicko-spoločenské zlomy najmä diskontinuitnými procesmi a sociálnou nivelizáciou. Všetky tieto procesy majú svoje vyjadrenie aj v stavebnom vývoji slovenskej dediny.

Vývoj stavebnej kultúry na slovenskom vidieku v priebehu 20. storočia

Na prelome 19. a 20. storočia, v izolovaných podhorských a horských sídlach počas prvých dvoch až troch desaťročí 20. storočia, sa stáročný kontinuálny vývoj tradičnej ľudovej architektúry uzatvára. Procesy zániku tohto kultúrneho fenoménu sa spočiatku riadili skôr adaptačnými stratégiami, od druhej polovice storočia nadobudli ráz rýchlejšej a dynamickej negácie historických foriem vidieckej architektúry. Sformovaný regionálny typ sa začal spočiatku veľmi plynule meniť obohacovaním novými technickými, architektonickými a dekoratívnymi prvkami, takže zmeny realizované v tejto vývojovej fáze nevybočovali z hraníc typologických kvalitatívnych znakov tradičnej stavebnej kultúry. Kontinuitná zmena zodpovedala podmienkam počiatku industrializácie dualistického Uhorska, mala charakter „plazivej“ modernizácie. Inovácie v oblasti použitých stavebných materiálov a technológií, dispozičného rozvoja domu, vykurovacích zariadení i výrazného nárastu dekorativizmu sformovali skupinu mladších foriem tradičnej ľudovej architektúry, ktorá sa svojimi typologickými znakmi jasne vyhaŕňuje v rámci tradičnej stavebnej rurálnej kultúry, zároveň ju ale neneguje. Charakter modernizačných vplyvov sa v tejto architektúre prejavoval jednak vnášaním technických a technologických inovácií, kvalitnejšej remeselnej práce, inovatívnych stavebných realizácií vyvolaných modernými predstavami o kultúre bývania (napr. zvyšovanie stropov, zväčšovanie okien, zavádzanie drevených dlážok apod.), jednak dekoratívnym eklekticizmom inšpirujúcim sa historizmom a secesiou z meštianskeho prostredia. Súbežne sa presadzuje priestorový rozvoj, aj redukcia domovej dispozície. Tento trend, časovo ohraničený dvoma-troma desaťročiami, možno charakterizovať ešte ako modernizáciu v rámci stabilného kultúrneho systému. Kontinuuje základné cha-

rakteristické znaky tradičného roľníckeho obydľia karpatskej i podunajskej časti Slovenska. Všetky nasledujúce módné vlny a trendy v stavebnej kultúre vidieka popierajú predindustriálne kultúrne formy vernakulárnej architektúry (bližšie PODOBA 2001).

Približne od prelomu dvadsiatych a tridsiatych rokov mladšie formy tradičnej ľudovej architektúry nahrádza nová, kvalitatívne odlišná skupina stavieb. Charakterizuje ju typologická (genetická) príbuznosť s mladšími formami, odlišnosti sú však natoľko zásadné, že ju už nemožno považovať za integrálnu súčasť tradičnej stavebnej kultúry. Tieto stavebné formy zväčša v modifikovanej podobe kontinuujú niektoré tradičné architektonické prvky a riešenia. Na druhej strane však tradíciu popierajú zásadným spôsobom. Zásadne sa mení stavebný materiál a technológie, vrátane pre tú dobu najmodernejších technológií, ako je napr. liaty betón. Stavebné materiály z lokálnych zdrojov sú nahrádzané priemyselnou produkciou – ale nie vždy a všade. Dochádza aj k čiastočnej zmene architektonických a dekoratívnych prvkov (napr. zmenia priečelí a štítov domov). Kontinuita sa prejavuje predovšetkým v spôsobe zástavby dedinského dvora, v hmotovom riešení stavieb, v tvare strechy apod. Rozvoj dispozície stále vychádza z tradičného trojpriestorového dispozičného riešenia, spojený zväčša so snahou zväčšiť počet obytných miestností. Zmeny sú dané najmä modernými vykurovacími zariadeniami (kovové sporáky a kachle) a stavebnými inováciami, ktoré umožnili potencionálne zvýšenie kvality bývania (moderné okná, drevené dlážky apod.) (bližšie PODOBA 1987).

Kontinuálna transformácia tradičnej stavebnej kultúry bola ukončená reálnou politikou novej politickej moci, ktorá radikálne zmenila sociálnu štruktúru, majetkovoprávne vzťahy a spôsob života na slovenskom vidieku. Jej ideologické východiská boli spojené s cieľavedomým negovaním tradičného hodnotovo-normatívneho systému. Jedným z transparentných cieľov tejto politiky bolo zbližovanie mesta s dedinou, čo v praxi znamenalo mechanický prenos (malo)mestských kultúrnych foriem do dedinského prostredia. Zmenou hodnotového systému a vyvlastnením ekonomického základu dedinského človeka - pôdy, si kultúrne a eticky dezorientovaná dedina začala postupne vytvárať novú hierarchiu hodnôt a noriem a novú symboliku sociálneho statusu. Do jej centra sa dostal rodinný dom.

Od päťdesiatych rokov, a najmä od prelomu šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov prežíval slovenský vidiek nezvyčajný stavebný boom. V úsilí o permanentné zvyšovanie spotreby a súťažením o miesto v spoločenskej hierarchii pomocou výstavby čo najväčšieho „štokovca“ sa vidiecki stavebníci sústredili na technickú a kvantitatívnu stránku novej výstavby (bližšie k tomuto problému pozri PODOBA 1992).

Prvým stavebným typom, ktorý úplne a definitívne negoval kultúrnu kontinuitu, bol takzvaný „štvorec“. V miernych obmenách sa staval na území celej krajiny až do prelomu šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov, keď toto relatívne stabilné obdobie s jedným všeobecne rozšíreným stavebným typom doznieva. Ďalšia fáza je dynamickejšia, s väčšou vnútornou stabilitou v krátkych časových intervaloch sa striedajúcich stavebných typov. V tomto období sa jednoznačne presadila kvantita na úkor kvality, necitlivosť a megalománia namiesto kvalitnej, funkčne a esteticky vyhovujúcej architektúry. Výrazne sa zvyšuje izbovosť a podlažnosť domov, zlepšujú sa predpoklady na skvalitnenie bývania takmer všeobecným zavádzaním technických vymožeností (vodovod, ústredné kúrenie a podobne). Charakteristickým znakom tohto obdobia je podstatný vzrast reprezentatívnej funkcie obydľia.

Oproti obdobiu vývoja vidieckej stavebnej kultúry reprezentovanej dominantným štvorcom, sa od konca šesťdesiatych rokov postupne zvyšoval počet v zástavbe prevažujúcich

typov. V jednom časovom úseku, ktorý zvyčajne neprekračoval päť rokov, sa nerealizoval súbežne väčší počet typov, vždy dominoval mladší, momentálne najmodnejší typ za niekoľkoročného doznievania staršej, v predchádzajúcom časovom úseku dominantnej domovej formy.

V nížinných oblastiach Slovenska sa stavali koncom šesťdesiatych, v sedemdesiatych a začiatkom osemdesiatych rokov rozličné varianty „kociek“ (kubusov) a „televízorových domov“. V severnejších oblastiach Slovenska sa od konca šesťdesiatych rokov začal presadzovať jedno- alebo dvojpodlažný, štítovo orientovaný dom so sedlovou strechou nad obdĺžnikovým pôdorysom, často so zvýšeným obytným suterénom. Tento dominantný model projekčného myslenia sa uplatňoval počas nasledujúcich troch desaťročí produkciou množstva najrôznejších typových variantov. V menšom počte sa realizovali aj domové typy s rovnou strechou.

V prvej polovici osemdesiatych rokov doznievajú tendencie predchádzajúceho obdobia za pozvoľného nástupu nových trendov a novej kvality do individuálnej bytovej výstavby na slovenskom vidieku. Ide o menej výrazný zlom vo vývoji stavebnej kultúry, spočívajúci skôr v čiastočnej zmene vzťahu ľudí k svojmu bývaniu a k architektúre rodinných domov, v citlivejšom výbere projektov. V podstatne väčšej miere ako predtým sa realizujú individuálne projekty a projekty z ateliérov Štátneho výskumného a projektového typizačného ústavu (ŠPTÚ). Popri nich pretrvávajú aj varianty stavebných typov zo sedemdesiatych rokov, ale ich výber už nie je všeobecne záväzný. Vyberá si ich iba konzervatívnejšia časť stavebníkov. Individuálne projektované typy sú zväčša menšie s menšou izbovosťou, častejšie jednopodlažné ako dvojpodlažné. Viac rešpektujú lokálne danosti, ráz krajiny, klimatické podmienky a mierku staršej zástavby. Zvýrazňujú sa diferenciácie pri výbere architektonických typov. Zatiaľ čo v priebehu päťdesiatych a šesťdesiatych rokov sa stavali prakticky iba varianty jedného typu domu, v sedemdesiatych a na začiatku osemdesiatych rokov to bolo niekoľko málo základných typov, pričom v určitom časovom úseku dominovala jedna stavebná forma. Od polovice osemdesiatych rokov sa pri výbere projektov čoraz viac presadzujú aj individuálne názory. Zväčšujú sa rozdiely nielen medzi jednotlivými oblasťami Slovenska, ale aj v rámci sídiel je výstavba v jednom časovom úseku diferencovanejšia. Ešte výraznejšie sa prehlbuje chaotický, neharmonický, často až protirečivý ráz zástavby. Je to však už určité vykročenie od kritérií záväzných módných trendov a symbolov spoločenského statusu smerom k architektonickej kvalite a alternatívnosti výberu na základe individuálnych požiadaviek (bližšie k stavebnému vývoju vidieka pozri PODOBA 1992, 2000). Deväťdesiate roky ukončili viac ako tri desaťročia trvajúci stavebný boom na slovenskom vidieku, sú obdobím doznievania trendov z osemdesiatych rokov, ale v oveľa skromnejších ekonomických podmienkach a limitovanej štátnej podpory individuálnej bytovej výstavby. Novátorské architektonické projekty, prinášajúce novú kvalitu, sú vo vidieckom prostredí aj v tomto desaťročí výnimkou.² Keďže sa skončilo obdobie „blahobytu vidieka“ sedemdesiatych a osemdesiatych rokov, a zároveň sa zvýrazňuje sociálna diferenciácia a zvyšuje sa počet občanov pracujúcich vo vzdialených veľkých mestách, najmä v zahraničí, a to v podmienkach otvorenej spoločnosti so silnejším vplyvom nových vkusových štandardov, prehlbuje táto nová kvalita individualizáciu výstavby rodinných domov aj na vidieku. Novostavby z druhej polovice deväťdesiatych rokov sú v zástavbe skúmaných obcí veľmi viditeľné: je ich podstatne menej ako novostavieb z osemdesiatych a počiatku deväťdesiatych rokov, a výraznejšie sa odlišujú od stavebných typov dominujúcich obdobiu socialistickej výstavby slovenskej dediny.

Funkčným obsahom obytných stavieb je spôsob, ako ich využíva súčasná vidiecka rodina. Poznanie tohto kultúrneho fenoménu však ukazuje, že v priebehu 20. storočia podliehal menej radikálnym zmenám, ako je to v prípade stavebnej kultúry. Tradičné kultúrne stereotypy tu prejavili oveľa väčšiu rezistenciu voči modernistickým a módnym tendenciám 20. storočia. Kontinuita kultúrneho vývoja v niektorých sociálnych, ale najmä generačných skupinách nebola prerušená. Tradičné modely spôsobu bývania, zväčša v rôzne modifikovaných formách, pretrvávajú dodnes. Tieto modely sa formovali v podmienkach dispozičných riešení tradičného roľníckeho obydla. Preto k pochopeniu vzťahu súčasnej vidieckej rodiny a obydla, k pochopeniu funkčnosti domu, resp. jeho jednotlivých priestorov je potrebné poznať základné charakteristiky dispozičného vývoja tradičného roľníckeho domu karpatskej a podunajskej oblasti.³

V stručnom prehľade dispozičného vývoja budeme sledovať dominantnú vývojovú líniu. Obídeme preto výnimočné, regionálne limitované dispozičné formy, ktoré predstavujú zásadne odlišný spôsob projekčného myslenia, než sú dominantné formy roľníckeho domu. Nebudeme sa preto zaoberať spišským domom, stredoslovenským baníckym domom a nimi ovplyvnenými pôdorysnými formami, ani na severné Slovensko presahujúcim podhalským domom. Tiež nebudeme rátať s rozvinutými dispozičnými formami reprezentujúcimi obydla vyšších sociálnych vrstiev, panskými a technickými stavbami, kúriami apod. Ani teritoriálne obmedzenými regionálnymi špecifikami. Z hľadiska argumentačných potrieb tohto textu by to ani nebolo účelné.

Základnou dominantnou dispozičnou formou roľníckeho obydla na území Slovenska, a to v jeho podunajskej i karpatskej časti, je trojdielny trojpriestorový symetrický dom komorového typu (obr. I.). Skladá sa z troch priestorov. Z chladného vstupného priestoru, pitvora, ktorý predstavuje vstupný domový diel s dominantnou komunikačnou funkciou. Predný diel je tvorený jedinou teplou polyfunkčnou izbou (dymnou alebo čistou v závislosti od typu vykurovacieho zariadenia), v ktorej sa sústreďoval život celej rodiny. Tu sa koncentrovala väčšina obytných funkcií celej rezidenčnej jednotky, vrátane množstva pracovných aktivít. Zadnému chladnému komorovému dielu dominovali skladovacie funkcie, v niektorých regiónoch, resp. v niektorých situáciách sa v ňom realizovali aj určité obytné funkcie. Je azda potrebné pripomenúť, že predný a zadný diel mohol byť predelený na dva priestory a v strednom dieli sa mohla vyčleniť čierna kuchyňa, čím vznikol rozvinutý pôdorys trojdielného, ale maximálne šesťpriestorového domu. V niektorých regiónoch ešte obohateného o podstrešné komory určené na spanie. V recentnom etnografickom materiáli však takéto domy nachádzame iba veľmi zriedkavo ako obydla vyšších sociálnych vrstiev lokálnych rurálnych spoločenstiev.

Procesy pauperizácie a sociálnej nivelizácie roľníckeho stavu od 18. storočia viedli k postupnému rozšíreniu redukovanej dispozičnej formy, skladajúcej sa iba z dvoch domových dielov (obr. II.). V zadnej časti vstupného dielu sa často vyčlenila menšia komora, takže túto dispozičnú formu v mnohých lokalitách nachádzame v podobe dvojdielného trojpriestorového domu. Ide o sociálnu dispozičnú formu, ktorá sa ale v niektorých oblastiach stávala dominantnou a postupne marginalizovala trojdielne dispozičné riešenia.

Rozšírenou rozvinutou formou trojdielného domu je dispozícia so zadnou teplou izbou namiesto komory. (Komora so samostatným vstupom zo dvora sa v tomto prípade pristavila za zadnú izbu v pozdĺžnej osi domu.) A prípadne aj s vyčlenenou čiernou kuchyňou vo vstupnom dieli (obr. III.). Tento variant predstavuje výrazný potencionálny nárast komfortu

bývania. V podmienkach slovenského vidieka však zadná izba preberá väčšinu funkcií polyfunkčnej izby, predná izba získava predovšetkým reprezentačné funkcie a od 18. storočia sa postupne mení na tzv. parádnú izbu (bližšie k tomuto fenoménu pozri Podoba 1985). Rozvinutosť reprezentačných funkcií prednej izby bola determinovaná nielen regionálnymi a sociálnymi aspektmi – najreprezentatívnejšie formy sú známe z prostredia bohatých sedliakov a živnostníkov na juhozápadnom a južnom Slovensku – ale aj formou a štruktúrou rodiny, resp. celej rezidenčnej jednotky a jej početnosťou.

Významnou zmenou vo funkčnosti roľníckeho obydľia je zmena chladného pitvora, resp. čiernej kuchyne na svetlú a teplú kuchyňu. Umožnilo ju postupné zavádzanie murovaných a neskôr liatinových sporákov aj do vidieckeho prostredia počas druhej polovice 19. storočia, v marginálnych horských a podhorských oblastiach až počas prvých desaťročí 20. storočia. Vznikajú tak dve (obr. IV. a V.) až tri (obr. VI.) teplé čisté miestnosti. Tento dispozičný rozvoj umožnil postupnú rezidenčnú separáciu generácií a jednotlivých manželských párov v rámci rozšírenej rodiny v priestoroch obydľia, ako aj výrazný nárast reprezentačných funkcií prednej izby, a to najmä v dispozičnom type s tromi teplými čistými miestnosťami.

Tradičný model bývania a súčasná architektúra

Napriek pestrej mozaike lokálnych modelov spôsobu bývania a spleti individuálnych riešení v rámci týchto modelov je možné z etnografického materiálu abstrahovať tri základné charakteristiky spôsobu bývania roľníckej rodiny na slovenskom vidieku v podmienkach predindustriálnej spoločnosti. Je to prelínanie obytných a hospodárskych funkcií v primárne obytných i v primárne hospodárskych priestoroch, dominantná pozícia jednej centrálnej polyfunkčnej teplej (dymnej alebo čistej) miestnosti a obmedzené reprezentačné funkcie obydľia. (Obmedzenosť reprezentatívnych funkcií bola všeobecne platná pre horské a podhorské oblasti, v bohatých a sociálne stratifikovaných nížinných oblastiach zodpovedala možnostiam a spôsobu života nižších sociálnych vrstiev.) Architektonický vývoj počas prvých desaťročí 20. storočia, ktorý išiel ruka v ruku so zmenou spôsobu života, socioekonomických podmienok, rozpadom/transformáciou rozšírenej rodiny, postupnou zmenou rodinných vzťahov, kontinuoval vo variantoch dispozície V. a VI. Pre pochopenie problematiky odrazu modernizačných procesov v stavebnej kultúre a spôsobe bývania je potrebné zdôrazniť, že typ domu „štvorec“, ktorý znamenal razantné prerušenie kontinuálnej transformácie rurálnej architektúry a je prejavom zásadnej kultúrnej diskontinuity, nepredstavuje takúto diskontinuitu v pôsobení bývania. I keď jeho dispozičné riešenie vychádza zo zásadne odlišného projekčného myslenia, počet obytných priestorov zodpovedá najrozvinutejšiemu dispozičnému riešeniu trojdielneho komorového domu (obr. VI.). V druhej polovici šesťdesiatych rokov priestorový rozvoj „štvorca“ ukončil tento posledný prejav kontinuity v rurálnej stavebnej kultúre. Riešenia nových architektur vychádzajú zo štvorcových a obdĺžnikových pôdorysov, od konca šesťdesiatych rokov („štvorec s manzardou“) nastáva vertikálny rozvoj domu, a to až po riešenia s dvoma obytnými podlažiami, obytným suterénom a obytným podkrovím. Stavebný vývoj po 2. svetovej vojne prináša dispozície s dvoma až ôsmimi izbami, zvyčajne s dvoma kuchyňami, sociálnym príslušenstvom a patričným počtom priestorov so skladovacími, komunikačnými a obslužnými funkciami. Terénny výskum v troch modelových vidieckych sídlach priniesol poznanie, že obyvatelia týchto domov ich obývajú spôsobom, ktorý sa sformoval v dnes už historických dispozíciách tradičného roľníckeho domu (obr. I. – VI.). Tri základné charakteristiky tradičného

spôsobu bývania našli v obydlí obyvateľa skolektivizovaného vidieka rôzne uplatnenie. Prelínanie obytných a hospodárskych funkcií v rámci obydla prakticky vymizlo. Fenomén centrálnej polyfunkčnej miestnosti bol v rôznej miere, za uplatnenia veľmi odlišných individuálnych riešení prítomný vo všetkých skúmaných domácnostiach, v podstate bez ohľadu na počet izieb a kuchýň. Čo sa týka tretej charakteristiky, vývoj v posledných desaťročiach 20. storočia získal opačnú orientáciu – reprezentačná funkcia domu sa stáva funkciou kľúčovou.

Poznatky získané terénnym výskumom modelových lokalít umožňujú potvrdenie lokálnych a regionálnych rozdielov vo funkčnosti obydla. Aj tento fenomén silne determinuje miestna tradícia. Etnografický materiál akcentuje najmä generačné rozdiely vo vzťahu rodiny a obydla, menej už odlišnosti determinované vzdelaním a sociálnym zaradením. Dôraz na reprezentatívnu stránku obydla, primárne chápanie domu ako symbolu sociálneho statusu i výhodné podmienky na individuálnu výstavbu na vidieku najmä od prelomu šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov viedli k ostentatívnemu konzumu priestoru (bližšie k tejto problematike pozri PODOBA 1992, 1997). Avšak pri využívaní mnohoizbových, často viacpodlažných domov sa prejavuje bezradnosť a kultúrna dezorientácia ich majiteľov, resp. obyvateľov. Cieľom tohto textu nie je podrobná deskripcia spôsobu bývania na slovenskom vidieku, resp. podrobná prezentácia rozsiahleho etnografického materiálu. Sústreďme sa preto na základné charakteristiky kontinuálnych fenoménov tradičného spôsobu bývania.

Kontinuita spôsobu bývania v mnohopriestorových dispozíciách sa prejavuje akceptovaním základných znakov funkčnosti tradičného roľníckeho obydla. V teréne je možné zaznamenať dokonca aj pretrvávanie modelu I., a to najmä v prípade bývania starých a osamelých ľudí, ako aj vo fenoméne letnej kuchyne. (Bližšie k tomuto fenoménu pozri ŠVECOVÁ–GAŇOVÁ 1954, PODOBA 1984.) Častejší je model III., resp. IV., t. j. dvoch obytných miestností, jednej dominantnej a druhej sekundárnej. Kostrou spôsobu bývania v čase realizácie terénneho výskumu vo veľkých štyri až osemizbových domoch bol model, ktorý sa sformoval v najrozvinutejšej tradičnej dispozícii (obr. VI.) s tromi teplými čistými miestnosťami: s jedným dominantným polyfunkčným priestorom, s jedným sekundárnym polyfunkčným priestorom a s jedným priestorom s dominantnou reprezentačnou funkciou. V mnohoizbových domoch ho kontinuujú aj v tejto tradičnej podobe. Zväčša je však každá z týchto troch funkcií v rôznej miere rozvinutá, takže vzniká ťažko schematicky interpretovateľná spleť individuálnych riešení v rámci jednotlivých domácností. Stredný domový diel dispozície č. VI. – kuchyňa sa môže rozrásť do dvoch až troch priestorov, obvykle dvoch kuchýň (letnej a zimnej) a obytnej haly, v ktorej sa koncentruje celodenný život rodiny. Sekundárny obytný priestor našiel vyjadrenie vo viacerých spálňach, využívaných prevažne na nočný odpočinok a skladovanie šatstva. Nárast funkcií zvyčajne nastáva iba vtedy, ak sa detské izby využívajú aj na štúdium, alebo ak je v spálni situovaný televízny prijímač. Pre veľkú väčšinu domov postavených od prelomu šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov je charakteristické opulentné bujnenie reprezentačných funkcií. Terénny výskum priniesol poznatky o viacerých – dvoch až troch – obyvákach s rôzne odstupňovanými reprezentačnými funkciami, v rôznej miere sprístupnených členom rodiny, príbuzným, susedom a diferencovane hierarchizovaným návštevníkom. Dôraz na statusovú stránku bývania sa prejavil aj vo vytváraní špecializovaných reprezentačných miestností, napr. v podobe poľovníckych či slovenských izieb, vybavených drahým nábytkom a luxusnými predmetmi. Samozrejme, určených charakterom a úrovňou lokálnych estetických noriem a obecného vkusu, resp. kolektívne sankcionovaným názorom, čo sa v danej oblas-

ti/lokalite považuje za reprezentatívny luxus. Pre potreby rodiny sa často dopĺňajú „obyčajnou“ obyvateľkou, kde sa smie vstúpiť v nedeľu a vo sviatok, niekde je tu dokonca možné sledovanie večerného televízneho programu. Kontinuovanie rozvinutého tradičného modelu spôsobu bývania tak v domoch s veľkou izbovosťou vedie k rôznym, niekedy až bizarným prístupom k využívaniu jednotlivých priestorov. Až po úplne prázdne miestnosti či celé prázdne podlažia, sezónne využívanie horných podlaží domu, miestnosti, kde sa dobre darí kvetom, izby, kde sa suší bielizeň, huby alebo liečivé rastliny, až po starší „otomán“ osamotený uprostred veľkej a inak nezariadenej izby na poschodí, kde si zvykne domáci pán schrupnúť po dobrom nedeľnom obede.

Koncepcia kultúrneho zaostávania

Konfrontácia dvoch komplexných sociokultúrnych fenoménov – stavebného vývoja a spôsobu bývania v prostredí slovenského vidieka v 20. storočí neposkytuje argumentáciu pre lineárne vývojové modely a jednoznačne interpretované modernizačné procesy. Naopak, odhaľuje ich nejednoznačný, ambivalentný charakter. Tento problém, sprevádzajúci modernizačné procesy, sa snaží vysvetliť a interpretovať koncepcia kultúrneho zaostávania (cultural lag), ktorú rozpracoval W. F. Ogburn v rámci svojej teórie sociálnej a kultúrnej zmeny (OGBURN 1922). Kultúrnu medzeru chápe ako zaostávanie menej adaptívnych zložiek danej kultúry v dôsledku kultúrnej zmeny, pri ktorej sa rôzne časti určitého kultúrneho systému menia rôznou rýchlosťou. Ogburn vychádza z predpokladu, že kultúra predstavuje adaptívny systém, ktorý zahŕňa tri základné zložky:

1. Materiálnu kultúru, výrobo-technický systém, ktorý v procese kultúrnej zmeny vystupuje ako nezávislá premenná.
2. Nemateriálna adaptívna kultúra, ktorá je priamo determinovaná premenami materiálnej kultúry a vystupuje v procese kultúrnej zmeny ako závislá premenná.
3. Nemateriálna neadaptívna kultúra, ktorá od premien materiálnej kultúry závisí iba sprostredkovane.

Tieto konštitutívne oblasti kultúry by za ideálnych podmienok mali byť v stave rovnováhy. V reálne fungujúcich spoločnostiach je však stav rovnováhy neustále narušaný akumuláciou a difúziou kultúrnych prvkov. Dochádza k transformácii jednotlivých oblastí kultúry, pričom jej jednotlivé subsystémy sa menia rôznou rýchlosťou, niektoré zložky neadaptívnej nemateriálnej kultúry sa oneskorujú, vzniká kultúrna medzera. Jej rozsah závisí od charakteru meniacich sa zložiek kultúry. Podľa Ogburna môže obnovenie súladu medzi jednotlivými subsystémami kultúry trvať mnoho rokov (SOUKUP 1996: 626).

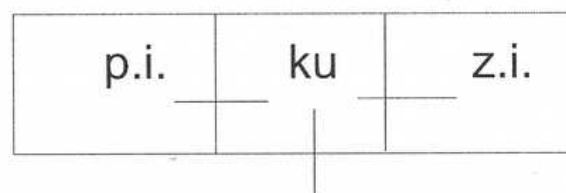
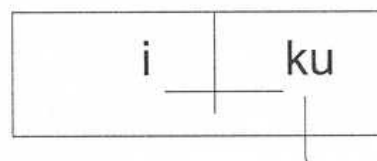
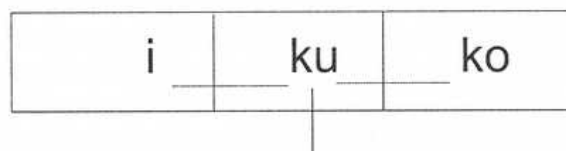
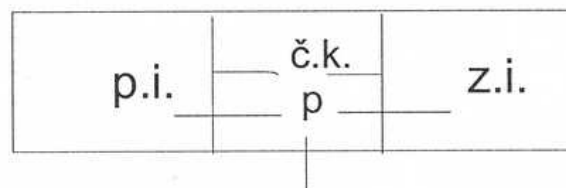
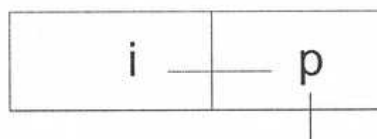
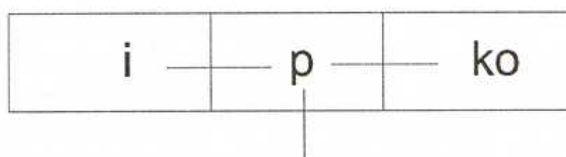
Ogburnove uvažovanie o materiálnej kultúre ako nezávislej premennej a nemateriálnej neadaptívnej kultúre, ktorá od premien materiálnej kultúry závisí iba sprostredkovane, umožňuje pochopiť príčiny zásadného rozporu medzi oboma sociokultúrnymi fenoménmi. A tiež vysvetliť dôvody, prečo nemateriálna zložka – kultúra bývania nesleduje počas 20. storočia razanciu zmien materiálnej zložky – rurálnej architektúry. Koncepcia kultúrneho zaostávania vysvetľuje príčiny široko roztvorených nožníc medzi technickou a kultúrnou modernizáciou, čo je fenomén definujúci aktuálny stav slovenskej spoločnosti.

Kultúrna medzera medzi stavebnou kultúrou, ktorej zásadnú zmenu diskontinuitného charakteru vyvolal civilizačný technický a technologický rozvoj, dramatický zásah do sociálnych štruktúr a následný rozpad tradičných hodnotových a normatívnych systémov lokálnych spoločenstiev a na skolektivizovanom vidieku umelo vytvorený blahobyt normalizačného obdobia, a spôsobom bývania – funkčného využívania mnohoizbových, často

viacpodlažných rodinných domov vyjadruje ambivalentný charakter priebehu modernizačných procesov a ich dôsledkov pre spôsob života a každodennú kultúru. Kultúrne zaostávanie vyjadruje zásadný rozpor medzi technickou a kultúrnou modernizáciou v prostredí slovenského vidieka. Dramatická kultúrna zmena vyvolala hodnotový chaos, ktorý podmienil v komplexe vzťahov jednotlivca, resp. rodiny a obydlija kultúrnu medzeru. Etnografický materiál ju ilustruje množstvom až bizarných fenoménov. Modernizačné procesy smerovali na jednej strane ku kultúrnej uniformite až nivelizácii, plasticke manifestovanej práve individuálnou bytovou výstavbou povojnového obdobia. V prostredí takýchto architektúr sa zakonzervoval historický model spôsobu bývania, sformovaný v úplne odlišných ekonomických, sociálnych a kultúrnych podmienkach. Na strane druhej v nivelizovaných architektonických typoch pretrvávala pestrá, tradíciou podmienená skladba vzorcov ich využívania, ktoré sa sformovali v prostredí agrárneho vidieka minulých storočí. Svedčí to o hodnotovej rozkolísanosti a nereálnosti životných očakávaní obyvateľov družstevnej dediny, a o petrifikovanom sociálnom konzervativizme. Etnografický materiál tak poukazuje na zlyhávanie viacerých tvrdení univerzalistických teórií modernizácie. V porovnaní s moderným sproletarizovaným (post)socialistickým vidiečanom sa jeho „zaostalý“ predmoderný predok – roľník správal oveľa racionálnejšie, v obytnom priestore sa riadil funkčne vyváženými, pragmatickými a utilitárnymi vzorcami správania, hľadajúcimi pragmatický konsenzus v napätí medzi potrebami a možnosťami obyčajného človeka. Špecifické podmienky socialistického vidieka najmä od konca šesťdesiatych rokov umožnili dedinčanom odpútať sa od týchto zásad a orientovať sa na cudzie „mestské“, „moderné“ kultúrne vzory, resp. na to, čo si pod nimi jednotlivé lokálne spoločenstvá, jednotlivé sociálne skupiny, generačné skupiny alebo rodiny predstavovali. Tento radikálny zlom viedol k hodnotovému chaosu a k iracionálnemu správaniu, ktoré sa dá plasticke demonštrovať práve na fenoméne rurálnej stavebnej kultúry. Technickú modernizáciu nesprevádzala adekvátna kultúrna modernizácia, oba fenomény sa vo vidieckom prostredí jednoducho neprelínajú. Práve naopak, komunistický modernizačný model zakonzervoval viaceré tradičné kultúrne vzory a vzorce správania, čo viedlo v konečnom dôsledku ku kultúrnemu konfliktu vo vnútri lokálnych spoločenstiev.

Záver

Vývoj stavebnej kultúry na slovenskom vidieku v 20. storočí je prejavom zásadnej kultúrnej zmeny. V kontraste k spôsobu bývania však podčiarkuje skutočnosť, že táto kultúrna zmena nebola dovŕšená, pretože bola spôsobená nedôslednými, nejednoznačnými, ambivalentnými modernizačnými procesmi. Modernizačný model preceňoval technickú modernizáciu, ktorá podporená nesporným ekonomickým rozvojom nesmerovala k vyššej kvalite života. V oblasti stavebnej kultúry a kultúry bývania podmienil všeobecne zdieľanú orientáciu na reprezentatívne ciele s dôrazom na manifestáciu sociálnej prestíže. Naplno sa prejavil rozpor medzi formou a obsahom, medzi účelom a funkčnosťou architektúry, rozpor medzi potrebami a možnosťami jej užívateľov. Jednoznačnosť modernizačných inovácií v oblasti technológií podporených ekonomickým rozvojom a bezprecedentným vzrastom hmotného blahobytu nevedla k relevantnej kvalite realizovaných architektúr, a už vonkoncom nie k primeranej účelnosti v ich využívaní. Takto ponímaná modernizácia nevyhnutne smerovala ku kultúrnemu zaostávaniu, ktoré sa vytvorilo medzi tradičnými kultúrnymi modelmi a vzorcami správania a technologickými a kultúrnymi inováciami, nesenými komunistickým typom modernizácie.

Legenda: i – izba z.i. – zadná izba
p – pitvor ku – kuchyňa
ko – komora ku – kuchyňa
p.i. – predná izba

463

kach reálnesocialistického industrializmu, keď rodina úplne, alebo skoro úplne stráca svoj výrobný charakter, čo viedlo k dominancii reprezentatívnej funkcie obydlia a k ostentatívnemu konzumu priestoru. Výrazne sa tak prejavuje napätie medzi subjektívnymi a objektívnymi podmienkami modernizácie, ktoré sa prejavuje v konflikte medzi funkčnosťou a reprezentatívnosťou. Racionalizácia správania a optimalizácia rozhodnutí, ktoré by mali byť dieťaťom modernity, sa na sledovanom etnografickom materiáli ukazujú byť sporné. Karlom Müllerom postulovaná civilizačná perspektíva modernizačných procesov 20. storočia je v podmienkach slovenského vidieka daná výrazným konfliktom medzi ich technickou a kultúrnou stránkou.

Predmetom diskusie, resp. rôznych interpretácií úspechov či zlyhaní budovateľského (modernizačného, progresivistického) úsilia socializmu môže byť otázka, aká je spoločenská cena za modernizáciu komunistického typu, a aké je vlastne jej dedičstvo, resp. vôbec kultúrne dedičstvo socializmu. Neľahkému hľadaniu komplexnej odpovede na túto doposiaľ nezodpovedanú otázku môže napomôcť Ogburnov originálny pohľad na problematiku kultúrnej a sociálnej zmeny. Je ním (aj) sociálny a kultúrny konflikt vo vnútri postkomunistických spoločností, spôsobený kultúrnym zaostávaním.

A v závere mi dovoľte zovšeobecnenie tohto etnografického príkladu v zmysle Gellnerom postulovaného hľadania explanačných schém súčasného sveta. Reálnu podobu socialistických spoločností východnej Európy charakterizuje kultúrne zaostávanie (*cultural lag*), ktoré je vyjadrením rozporu medzi kultúrnou a technickou stránkou modernizácie. Komunizmus vytvoril modernú industriálnu infraštruktúru vo výrobe a v technológiách, radikálnym spôsobom rozbil dlhodobu vytváranú sociálnu štruktúru spoločnosti. Moderné štruktúry však naplnil obsahom, ktorý zodpovedal historickým formám spoločenského vývoja. Aj každodenná kultúra „obyčajného človeka z ulice“ tak kopírovala rozpor v ideológii a kultúrnej politike, na ktorý upozorňuje Peter Zajac. Počas „budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti“ tak vznikol, povedané slovami Iva Možného, amalgám modernity a tradície/modernosti a tradicionality. Ogburnov teoretický koncept aplikovaný na konkrétnom etnografickom materiáli považujem za jednu z možných kulturalistických interpretácií reálne-socialistickej reality, resp. za jedno z možných vysvetlení zlyhania ambiciózneho komunistického modernizačného plánu. Veľká časť obyvateľstva východoeurópskych krajín, a to najmä na vidieku, sa na tento model viac či menej úspešne adaptovala, a vytvorila si vlastné lokálne, skupinové, rodinné socioekonomické a sociokultúrne modely prežívania, ktoré zodpovedali skôr vzťahom tradičnej agrárnej, než vyspelej modernej industriálnej spoločnosti. Mikrosociálne modely boli ale previazané s makrosociálnym rozvojovým industriálnym modelom, ktorý už nebol schopný konkurovať svojmu oveľa úspešnejšiemu a efektívnejšiemu liberálno-demokratickému industriálnemu rivalovi. Po jeho rozpade najlepšie adaptovaný segment východoeurópskej populácie nie je schopný nachádzať nové adaptačné stratégie, pretože práve tento model považuje (pre seba) za modernizačný prínos v porovnaní s neskoroagrárnou či ranoindustriálnou realitou predkomunistického obdobia. Modernosť komunistického rozvojového modelu však bola limitovaná jeho vnútornými rozpormi, jeho ambivalentnosťou. Tento rozpor je jedným zo zdrojov politických a sociálnych konfliktov transformačného obdobia.

POZNÁMKY

1. Príspevok vychádza predovšetkým z dlhodobého etnografického výskumu z rokov 1984 – 1989, realizovaného v obciach Cífer (okres Trnava), Sliače (okres Ružomberok) a Muránska Zdychava (okres Revúca), doplnený o etnografický materiál z ďalších lokalít. Zmeny po roku 1990 som do tejto analýzy nezaradil.
2. Toto tvrdenie neplatí pre niektoré prímestské sídla a obytno-rekreačné zázemie urbánnych centier, kde práve druhá polovica deväťdesiatych rokov je obdobím stavebného boomu. Ide však o jav, ktorý je atypický pre prevažnú časť vidieckych sídiel.
3. Ide o schematický prehľad základných dispozičných riešení z nášho územia, so stručnou charakteristikou funkčnosti jednotlivých priestorov. Takto koncipovaná dispozičná schéma slúži ako argumentačná podpora tvrdení obsiahnutých v texte. Pochopiteľne, celú problematiku zjednodušuje a zužuje. Etnografický materiál prináša pestrú mozaiku individuálnych riešení rezidenčných potrieb jednotlivých skúmaných rodín v závislosti od regionálneho členenia, dominantných dispozičných typov, charakteru lokálnej a rodinnej ekonomiky, formy a štruktúry rodiny, veľkosti rezidenčnej jednotky, špecifik lokálnych podmienok apod. Prípadnému záujemcovi o často originálne lokálne či individuálne riešenia, do určitej miery alternujúce prezentovaný schematický model, by som odporúčal špeciálnu literatúru, zameranú na túto problematiku, napr. prácu Podoba, J., 1997: Z dediny do chotára. (Premeny chotárných sídiel v Muránskej Zdychave). Životné prostredie, 31, 1997, s. 90 – 93.

LITERATÚRA

- ADAMSKI, W., MACHONIN, P. & ZAPF, W. (eds) 2001: *Transformace a modernizační výzvy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- ALLARDT, E. 2001: Kritické připomínky k pojmům modernity a modernizace. In W. Adamski, P. Machonin & W. Zapf (eds), *Transformace a modernizační výzvy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2001, 193 – 196.
- DÜLMEN van, R. 1999: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století) /I*. Praha: Argo.
- GELLNER, E. 1994: Čo teraz potrebujeme? Sociálna antropológia a jej nový globálny kontext. *Text* 1: 97 – 103.
- GELLNER, E. 1997: *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- HARING, S. A. 2001: „Auf der Suche nach einer besseren Welt“. Soziologische „Modernisierungstheorien“ im Lichte dreier Jahrhunderte. *Newsletter Moderne*, März (Sonderheft 1): 4 – 9.
- HOLÝ, L. 1996: *The Little Czech and the Great Czech Nation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LIPTÁK, Ľ. 1996: Protirečivé stránky modernizácie. O slovenskej otázke na prelome storočí. *Historická revue*, VII (2): 27 – 29.
- LIPTÁK, Ľ. 1999: Modernizácia Slovenska: národ, štát, spoločnosť. In: Ľubomír Lipták, *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava: Kalligram, 268 – 278.
- MARTIN, D. 2001: Sociální rozmery transformace a modernizace. In Wladyslaw Adamski, Pavel Machonin & Wolfgang Zapf (eds), *Transformace a modernizační výzvy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 223 – 228.

- MORRISON, Ken. 1995: *Marx, Durkheim, Weber. Formation of Modern Social Thought*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage Publications.
- MOŽNÝ, I. 1991: *Proč tak snadno...Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: Slon.
- MUSIL, J. 1993: Česká a slovenská společnost. Skica srovnávací studie. *Sociologický časopis*, 29(1): 9 – 24.
- MÜLLER, K. 2001: Sociální, kulturní a civilizační efekty transformace. In Wladyslaw Adamski, Pavel Machonin & Wolfgang Zapf (eds), *Transformace a modernizační výzvy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2001, 229 – 232.
- MÜLLER, K. 2001: Komplexní transformace. In Wladyslaw Adamski, Pavel Machonin & Wolfgang Zapf (eds), *Transformace a modernizační výzvy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2001, 233 – 239.
- NOVOSAD, F. 1983: Začiatky buržoáznej reflexie všeobecnej krízy kapitalizmu. In: Max Weber, *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda, 5 – 40.
- OGBURN, W. F. 1922: *Social Change with Respect to Culture and Original Nature*. New York. Citované podľa Soukup, V. 1996.
- PODOBA, J. 1984: Miesto letných kuchýň v tradičnom a súčasnom spôsobe bývania. *Národopisné informácie*, 2: 65 – 69.
- PODOBA, J. 1985: Pretrvávajúce tradičných prvkov v súčasnom spôsobe bývania v obci Veľké Zalužice. *Slovenský národopis*, 33 (2 – 3): 365 – 385.
- PODOBA, J. 1987: Modifikácie modelu tradičného obydľia slovenskej dediny v 20. storočí. *Slovenský národopis*, 35 (1): 72 – 90.
- PODOBA, J. 1992: Stavebná kultúra slovenského vidieka ako odraz konfliktných procesov hodnotovej kontinuity a diskontinuity. In: Dušan Ratica (ed), *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Bratislava: NÚ SAV, 47 – 57.
- PODOBA, J. 1997: Sociálne a kultúrne vzory ako determinanty spotrebných modelov. In Pavel Nováček (ed), *Perspektivy trvale udržiteľného spôsobu života*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 156 – 163.
- PODOBA, J. 2000: Medzi technickou a kultúrnou modernizáciou: architektúra na slovenskom vidieku v 20. storočí. *Architektúra a urbanizmus*, XXXIV (3 – 4): 103 – 109.
- PODOBA, J. 2001: Modernizácia na prelome storočí: Kultúrna zmena ako faktor rozvoja a súčasne zániku tradičnej rurálnej architektúry. *Slovenský národopis*, 49 (1): 65 – 75.
- PRAŽÁK, V. 1936: *Slovenské ľudové výšivky*. Bratislava: Vedecké ústavy mesta Bratislavy.
- SOUKUP, V. 1996: Mezera kulturní. In: Hana Maříková, Miloslav Petrušek, Alena Vodáková (eds), *Velký sociologický slovník*. Praha: Vydavatelství Karolinum, 626.
- ŠVECOVÁ-GAŇOVÁ, S. 1954: Letné kuchyne vo Veľkých Zalužiciach. *Slovenský národopis*, 2 (3 – 4): 386 – 390.
- UHL, H. 2001: Modernisierungstheorie und Geschichtswissenschaft. *Newsletter Moderne*, März (Sonderheft 1): 10 – 16.
- VALENTOVÁ, V. 1984: Tradičnosť – módnosť na príklade zariaďovania slovenskej izby. *Národopisné informácie*, 2: 91 – 93.
- ZAJAC, P. 1994: Modernizácia a slovenská kultúra po roku 1945. *Text*, 3 – 4: 79 – 88.

CULTURAL LAG AS A DETERMINANT OF SOCIAL CONFLICTS OF THE TRANSFORMATION PERIOD

Summary

The development of housing culture in 20th century rural Slovakia is an expression of a radical cultural change. But its disparity with the habitation style indicates that this cultural change has not been completed since it was induced by ambiguous and inconsistent modernization processes. This modernization model with over-emphasized technical modernization supported by indisputable economic development did not lead to a higher quality of life. In the sphere of housing and habitation style, they have brought about the general orientation of people towards the manifestation and representation of social status. The clash between the form and content, between the purpose and functionality of architecture and between the needs and possibilities of its users all came into a sharp relief. Straightforward technological innovation, supported by economic development and unprecedented increase in people's material well-being, was not matched by a corresponding quality of architecture, or pertinent functionality in its utilization. This kind of modernization inevitably led to the formation of cultural lag between traditional cultural models and patterns of behavior on the one hand and technological and cultural innovations brought about by the communist-style modernization on the other.

In the second half of the 20th century in the Slovak countryside, out of three tendencies in housing culture: the modest practicality of the peasant dwelling; low comfort but impressive luxury; and the modernist avant-garde vision oriented towards practicality and comfort, the second tendency gradually prevailed. In principle, it perpetuates the modest model of the upper-Hungarian peasant house with one to three heated rooms combined with an effort to emulate the ostentatious impressiveness of houses of the upper layers of agrarian society. This occurred under the conditions of socialist industrialism, when the family almost totally lost its production function, which led to the domination of the presentational function of houses and to ostentatious consumption of space. The tension between subjective and objective conditions of modernization comes into a sharp relief. It is manifested in the conflict between practical and presentational functions. The rationalization of behavior and optimization of decisions supposed to be the product of modernity are not confirmed by our ethnographic data. The civilization perspective of the 20th century modernization processes postulated by Karl Müller shows a sharp conflict between its technical and cultural sides in the Slovak countryside.

The question about the social price of the communist-style modernization and about its legacy can be the subject of much discussion or of various interpretations of successes or failures of the modernization efforts of socialism. Ogburn's original perspective on cultural and social change can help to find an answer to this complex and thus far unanswered question. One of them is also the social and cultural conflict inside communist societies caused by cultural lag.

Following Gellner's call to search for explanatory schemes for the modern-world let me conclude with a generalization of this ethnographic example. The real nature of East European socialist societies is characterized by cultural lag as an expression of the clash between the cultural and technological sides of modernization. Communism created a modern production and technological industrial infrastructure, and radically shattered the previously long-developing social structure. But the modern structures were infused with a content

corresponding to the historical form of social evolution. Thus the everyday culture of the "ordinary man" also copied the clash between ideology and cultural politics pointed out by Peter Zajac. Hence, the time-period of the "building of the developed socialist society" created a blend of modernism, tradition/modernity and traditionalism, as Ivo Možný puts it. I regard Ogburn's theoretical concept, applied to concrete ethnographic data, as one of the possible culturalist interpretations of the reality of really existing socialism, or as one of the possible explanations of the historical failure of the controversial communist modernization plan. The majority of people in Eastern European countries, especially in the countryside, more or less successfully adapted to this model and created their own local, group or family-linked socio-economic and cultural models of survival, which corresponded more with traditional agrarian models rather than to those of the developed industrial society. These micro-social models, however, were interconnected with the macro-social industrial developmental model, which was not able to compete with its more successful and efficient liberal-democratic industrial rival.

Therefore, after the fall of the system, the best adapted segment of the Eastern European population has not been able to find new adaptation strategies, since it regards precisely this adaptation model created under communism as progressive compared to the late-agrarian or early-industrial reality of pre-communism. The modernity of the communist development model, however, was only illusory. This disparity is one of the sources of the political and social conflicts of the transformation period.

Vydáva Ústav Slovenskej akadémie vied v Slovak Academic Press, spol. s r.o.

Ročník 51, 2003, číslo 4

Hlavná redaktorka:

PhDr. Gabriela Kiliánová, CSc.

Výkonné redaktorky:

PhDr. Hana Hlôšková, CSc., Tatiana Podolinská, PhD.

Redakčná rada: doc. PhDr. Lubica Droppová, CSc., Univ. Prof. Dr. Gyvicsán Anna, Dr. hab., Mgr. Martin Kanovský, PhD., PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., PhDr. Eva Krekovičová, DrSc., PhDr. Jan Krist, prof. PhDr. Milan Leščák, CSc., PhDr. Martin Mešša, doc. PhDr. Magdaléna Paríková, CSc., prof. PhDr. Ján Podolák, DrSc., PhDr. Peter Salner, CSc., PhDr. Zdeněk Uherek, CSc., PhDr. Miroslav Válka, PhD.

Adresa redakcie: Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Registr. č. 7091

Rozširuje, objednávky a predplatné (aj do zahraničia) prijíma:

Slovak Academic Press, spol. s r. o. P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava

SLOVAK ETHNOLOGY

Quarterly Review of the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences

Vol. 51, 2003, Number 4

Editors: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Address of Editor: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovakia

Distributed by Slovak Academic Press, Ltd., P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia and SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

L'ETHNOLOGIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'ethnologie de l'Académie slovaque des sciences

Année 51, 2003, No 4

Rédacteurs: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Adresse de la rédaction: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovaquie

SLOWAKISCHE ETHNOLOGIE

Zeitschrift des Ethnologischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Jahrgang 51, 2003, Nr. 4

Redakteure: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Redaktion: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slowakei

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

ISSN 1335-1303

MIČ 49 616